

Ivan Zuliak

ACTIVITIES OF OPERATIONAL NKVD AGENTS IN TRANSCARPATHIA 1945–1946 (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS)

The article deals with Activities of operational NKVD agents in Transcarpathia. The article describes social, economic, and political situation that was in Transcarpathia. It is investigated the actions of the Soviet state security authorities to identify hostile elements.

Key words: Transcarpathia, NKVD, agents, Sovietization, anti-Soviet activity.

УДК 314:3231(477)

Надія Кіндрачук

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ В УРСР У 60–70-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджується чисельність та територіальне розміщення українців в УРСР у 60–70-х рр. ХХ ст., вивчаються офіційні статистичні дані, які дають змогу провести порівняльний аналіз динаміки чисельності титульної нації України в різних регіонах республіки, з'ясовується штучне формування національно-етнічного складу УРСР, форсування міжнаціонального зближення задля створення «єдиного радянського народу». Встановлено, що українці були домінуючою нацією майже на всій території УРСР в окреслений період. Чисельність українців зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як кількість представників російської нації збільшувалася внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних процесів. З'ясовано, що Україна була одним із центрів акумулювання еміграційних потоків у СРСР, через що багатонаціональне суспільство УРСР, основу якого складали українці, поступово перетворювалося на двонаціональне, у якому українська більшість співіснувала поряд з безупинно зростаючою російською меншістю. Основне завдання міграційних процесів, якими керувала радянська влада, полягало в асиміляції, денаціоналізації, русифікації українського народу, що крилися за гаслами зближення націй.

Ключові слова: демографія, титульна нація, українці, міграція, асиміляція.

Національна політика СРСР у 60–70-ті рр. ХХ ст. керувалася пріоритетом державної загальнонаціональної єдності всього радянського народу, зневажала цінністю етнічної нації та ігнорувала потреби національного розвитку. Командно-адміністративна система під гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй у СРСР», «формування нової історичної спільності» – «радянського народу» здійснювала політику русифікації та денаціоналізації українців, вела рішучу боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму». Будь-яка заява чи згадка щодо українських національних проблем слугувала приводом для утисків та переслідувань з боку радянської влади. Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувалися під гаслом «інтернаціоналістської допомоги» суттєво змінювали в низці регіонів співвідношення корінного і осілого населення, породжували непорозуміння, відкриті конфлікти, призводили до втрати українцями національної самобутності та, врешті-решт, до асиміляції.

Зі здобуттям незалежності України створилися сприятливі умови для вільного вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії, пошуку свого етнічного коріння, історичних витоків, збереження національної ідентичності. Консолідуючою силою в нашій державі завжди була і залишається українська титульна нація з українською державною мовою, традиціями, звичаями та багатою національною культурою. Тому всебічне дослідження чисельності та територіальне розміщення українців в УРСР упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. є надзвичайно актуального і вимагає особливого підходу у вивченні. Ця проблема на сьогодні має особливе значення для розбудови України.

Питання динаміка чисельності та особливостей територіального розміщення населення УРСР другої половини ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: Ю. Богуславська [1], Я. Гирич [2–3], В. Романцов [4], В. Скляр [5], І. Суботіна [6], О. Тєвікова [7] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти досліджуваної теми, зокрема густота, територіальне розміщення та динаміка статево-вікової структури населення УРСР, демографічні наслідки урбанізації, чисельність, розміщення етнічних груп, класова структура радянської України, державне регулювання міграційних процесів в УРСР. Однак, в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги цієї статті – дослідження чисельності та територіального розміщення українців в УРСР впродовж 60–70-х рр. ХХ ст., вивчення офіційних статистичних даних, які дають змогу провести порівняльний аналіз динаміки чисельності титульної нації України в різних регіонах республіки, показ штучного формування національно-етнічного складу УРСР, форсування міжнародного зближення задля створення «єдиного радянського народу».

У дослідженні чисельності українців в УРСР впродовж 60–70-х рр. ХХ ст. вагоме значення мають матеріали всесоюзних переписів населення, що проводилися в СРСР у другій половині ХХ ст., а саме в 1959, 1970 та 1979 рр. Їх офіційні дані дають нам змогу отримати вичерпну інформацію щодо складу населення УРСР, визначити загальну кількість жителів республіки, встановити співвідношення міського та сільського населення, прослідкувати масштаби міграційного руху, проаналізувати етнічний склад.

Рішення про проведення загального перепису населення в 1959 р. ухвалено постановою Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР № 480 від 5 травня 1958 р. «Про Всесоюзний перепис населення 1959 року» та відповідно до постанови РМ УРСР № 755 від 6 червня 1958 р. [8, с. 34]. Цей перепис вперше охоплював територію України в її сучасних кордонах, адже попередній загальний облік населення, що відбувся двадцять років до того, охоплював УРСР ще без західноукраїнських областей, але з Молдавською АСРР.

Згідно з даними перепису 1959 р., Україна була багатоетнічною державою (близько 30 національностей), а на її території мешкало 41869046 осіб [9, с. 168]. Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо, в центральних і західних областях, винятком був лише Кримський півострів, де головним чином, зростала чисельність питомої ваги кримських татарів [9, с. 170]. Етнічні українці у 1959 р. складали 32158493 особи, а це відповідно 76,81 % від усього населення республіки [9, с. 170]. За 60-і рр. ХХ ст. їх кількість зросла більше ніж на 3 млн осіб, однак упродовж 70-х рр. ХХ ст. збільшення було значно меншим – 1,2 млн осіб [6, с. 82]. Це пояснюється передусім загостренням демографічної ситуації в УРСР та різким зменшенням природного приросту населення в цілому. Іншою причиною такої ситуації були швидкі темпи приросту чисельності представників інших національностей, передусім росіян та білорусів. Упродовж 1959–1970 рр. частка українців збільшилася на 9,7 %, а росіян і білорусів – відповідно на 28,7 % та на 32,6 % [6, с. 84].

Упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. чисельність представників титульної нації України зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як росіян і білорусів – внаслідок міграційних процесів. Росіяни асимілювали населення СРСР в цілому і, як наслідок, відбулося послідовне зростання частки росіян з одночасним зменшенням питомої ваги українців у республіці. У 1959–1969 рр. інтенсивність еміграції росіян до України складала 1,1 млн осіб [10, с. 36].

Представники російської нації були другою значною національною групою в Україні і мешкали переважно в містах. Так, у 1959 р. питома вага міських жителів серед них склала 80,8 %, проте в усіх регіонах і областях УРСР росіяни чисельно поступалися лише українцям [11, с. 8–35]. Найбільша кількість росіян зафіксована в Донецькій, Запорізькій, Кримській, Луганській, Харківській областях та в м. Києві. Така ситуація стала результатом міжреспубліканських міграцій та значного припливу робочої сили в індустріальні райони республіки. Наприклад, у Криму на початку 60-х рр. ХХ ст. росіян проживало у 3,2 рази більше за українців, у Закарпатській і Чернівецькій областях вони були третьою за кількістю національною групою – відповідно після українців і угорців та українців і румунів [6, с. 83]. У цілому, приріст росіян в Україні за 1959–1969 рр. складав 56,7 % від загальної кількості населення республіки [5, с. 75]. Ці факти свідчать про штучне формування національного складу України. Навіть в Чернігівській, Житомирській і Рівненській областях, де переважають білоруси, у Львівській і Волинській – поляки та в Одеській – молдаване, росіян було більше ніж представників зазначених етносів [6, с. 85].

Упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. в усіх областях східного регіону УРСР та на півдні, зокрема у Одеській, Херсонській і Миколаївській областях, абсолютна і відносна чисельність росіян теж зростала значними темпами, однак все ж таки поступалася у цьому тільки українцям. Така тенденція, ймовірно, стала наслідком радянської міграційної політики, в основі якої було переміщення робочої сили в межах республіки [12, арк. 104]. У довідках ЦК КПУ чітко визначався основний вектор спрямування сільських працівників – із заходу – на південь [12, арк. 104]. Беручи до уваги той факт, що серед сільських мешканців більшості західних областей України понад 90 % були українцями, можна припустити те, що саме вони домінували серед новоприбулих колгоспників у південні області республіки. Так, згідно із офіційними даними, у 1959 р. частка українців в Одеській області складала 55,8 % від всього населення цього регіону [9, с. 178], у 1970 р. – 54,9 % [13, с. 488], у 1979 р. – 54,7 % [14, с. 30]. Таким чином, Одеська область виявилася моноетнічною, передусім – українською, хоча під час всесоюзних переписів доволі помітний відсоток громадян зараховано до титульного етносу «автоматично» [1, с. 29].

Потрібно зазначити й те, що внаслідок системи централізованого, керованого з м. Москви розподілу кадрів усіх республік СРСР, багато українських фахівців змушені були працювати за межами Батьківщини. Великим переміщенням українців сприяла й постанова РМ СРСР і ЦК КПРС «Про збільшення виробництва зерна за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель» від 27 березня 1954 р. та інші рішення, що спричинили організований набір кадрів та їх скерування в напівпосушливу зону на сході СРСР [15, с. 210].

Для вирішення питань трудової міграції держава створила спеціальне відомство – Головне управління організованого набору робітників і переселень при РМ УРСР, на місцях – обласні відділи оргнабору робітників і переселення при облвиконкомах. Допоміжними установами у цьому процесі були різні підприємства, установи й комсомольські організації. Українська трудова еміграція, в основному, відправлялася на освоєння цілини. Цьому сприяла масштабна пропагандистська кампанія, розгорнута засобами масової інформації, зокрема радіо, телебаченням, пресою [16, с. 1; 17, с. 2]. Мігрантів заохочували пільгами і можливістю більше заробити. Однак міграція українців у малоосвоєні та промислові регіони поза межами УРСР пов'язувалися не тільки з матеріальними потребами та важкою економічною ситуацією в республіці, а й з партійним патріотизмом, вірою в ідеали та заклики КПРС–КПУ задовольнити потреби радянської людини у продуктах харчування, забезпечити тваринництво кормами. Загалом, упродовж 1954–1959 рр. масові переїзди охопили майже 500 тис. українців [18, с. 3].

Таке становище мало негативний вплив на природний приріст та процеси відтворення української нації. Великомасштабні міграції українців сприяли штучному лідерству росіян у національно-етнічному складі УРСР і зменшенню кількості українців, а це в свою чергу пригнічувало та вело до втрати національної самосвідомості, духовності, швидкими темпами прискорювало мовну й етнічну асиміляцію українців. У цьому контексті потрібно зважати на ситуацію, що склалася, з приводу мовного питання, що ставилося в анкетах всесоюзних переписів досліджуваного періоду. Так, згідно із офіційними даними перепису 1959 р. російську як рідну мову назвали 10,3 млн осіб (з них 6,9 млн росіяни, 2 млн українці), а в 1970 р. цей показник сягнув 13,4 млн осіб (8,9 млн росіян та 3 млн українців) [4, с. 35]. На превеликий жаль, українська мова стала рідною лише для поляків, адже під час обох переписів 68 % представників цієї нації українську мову назвали рідною, решта національностей схилилися до русифікації [4, с. 38].

Потрібно зауважити й тому, що у процесі демографічної асиміляції українців в УРСР значну роль відіграло збільшення кількості змішаних шлюбів, яких на початку 60-х рр. XX ст. зафіксовано вже 15,9 % [7, с. 61]. Вони стали безпрограшним методом зміни мовної та національної структури українців, адже діти народжені в змішаних шлюбах та й, зрештою, самі батьки надавали перевагу більш «престижній» національності і відповідно й мові.

Отже, впродовж 60–70-х рр. XX ст. кількісне переважання українців в УРСР було безперечним. Абсолютна чисельність представників титульної нації України постійно зростала, при цьому їх питома вага серед населення республіки весь час зменшувалася, кількість українців з 77,8 % всього населення УРСР у 1959 р. знизилась до 74,8 % у 1970 р. Внаслідок національної політики радянської правлячої верхівки, кількість представників російської нації (як абсолютна, так і відносна) безперервно збільшувалася, частка росіян в 1959 р. складала 16,9 % від загальної кількості населення УРСР, тоді як у 1970 р. збільшилася до 19,3 %.

Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо, в центральних і західних областях, за винятком Кримського півострова. Чисельність українців зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як кількість представників російської нації збільшувалася внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних процесів. Росіяни асимілювали населення СРСР в цілому.

Радянське керівництво під гаслами «розквіту і зближення націй у СРСР», «формування нової історичної спільності» – «радянського народу» здійснювало політику русифікації та денационалізації українців, штучно формувало національно-етнічний склад УРСР. У 60–70-х рр. XX ст. багатонаціональне суспільство УРСР, основу якого складали українці, поступово перетворювалось на двонаціональне, де українська більшість співіснувала поряд з безупинно зростаючою російською меншістю. У таких умовах деформувалася національно-етнічна специфіка українського соціуму, стиралися національні традиційні основи українського народу, що, в свою чергу, впливало на втрату національної ідентичності та самосвідомості українців.

Список використаних джерел

1. Богуславська Ю. Ю. Питання про національність у програмах переписів та його залежність від пануючої ідеології / Ю. Ю. Богуславська // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. I. – С. 28–31.
2. Гирич Я. М. Демографічна політика та розвиток міських поселень УРСР (60-ті рр. XX ст.) / Я. М. Гирич // Шевченківські дні –

2009. Історія: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 25–27. 3. Гирич Я. М. Урбанізація в Україні за даними Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 року / Я. М. Гирич // Грані. – Дніпропетровськ, 2009. – № 5 (67), вересень-жовтень 2009. – С. 19–24. 4. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 34–40. 5. Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2001. – 385 с. 6. Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Інга Володимирівна Суботіна. – Чернігів, 2008. – 399 с. 7. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ольга Валентинівна Тєвікова. – Полтава, 2010. – 305 с. 8. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав України, 1958. – № 9. – С. 34. 9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года / [отв. за выпуск К. А. Орехов]. – Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 216 с. 10. Топилин А. В. Влияние миграции на этнонациональную структуру / А. В. Топилин // Социс. – 1992. – № 7. – С. 31–43. 11. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с. 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4626, оп. 3, т. 1 (1955–1967 рр.), спр. 281, 128 арк. 13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. Национальный состав населения СССР. – М.: Центр. Стат. упр. при Совете Министров СССР, 1972. – Ч.1. – Кн. 2. – 564 с. 14. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – 32 с. 15. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 4: 1953–1957 годы. – 864 с. 16. Освоим целинные и залежные земли // Труд. – 20 лютого 1954. – С. 1. 17. Підняття цілинних земель – наша рідна справа // Радянська Україна. – 21 лютого 1954. – С. 2. 18. Улановський С. Про так звані «дрібниці» колгоспного побуту / С. Улановський // Соціалістична Харківщина. – 20 серпня 1954. – С. 3.

Надежда Киндрачук

ЧИСЛЕННОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ УКРАИНЦЕВ В УССР В 60–70-Х ГГ. XX СТ.

В статье исследуется численность и территориальное размещение украинцев в УССР в течение 60–70-х гг. XX в., изучаются официальные статистические данные, которые позволяют провести сравнительный анализ динамики численности титульной нации Украины в различных регионах республики, выясняется искусственное формирование национально-этнического состава УССР, форсирование межнационального сближения для создания «единого советского народа». Установлено, что украинцы были доминирующей нацией почти на всей территории УССР в означенный период. Численность украинцев росла исключительно путем естественного прироста населения, в то время как количество представителей русской нации увеличивалось вследствие внутриреспубликанских миграционных процессов. Выяснено, что Украина была одним из центров аккумуляции иммиграционных потоков в СССР, из-за чего, многонациональное общество УССР, основу которого составляли украинцы, постепенно превращалось в двунациональное, где украинское большинство сосуществовало рядом с непрерывно растущим русским меньшинством. Основная задача миграционных процессов, которыми руководила советская власть, состояла в ассимиляции, денационализации, русификации украинского народа, что скрывались за лозунгами сближения наций.

Ключевые слова: демография, титульная нация, украинцы, миграция, ассимиляция.

Nadiya Kindrachuk

STRENGTH AND TERRITORIAL DISTRIBUTION IN UKRAINIANS IN THE UKRAINIAN USSR IN THE 60–70'S XXTH CENTURY

This article studies the number and territorial location of Ukrainians in the Ukrainian SSR during the 60–70's of the XXth century, analyses official statistic data that allow a comparative analysis of the dynamics of the titular nation of Ukraine in various regions of the republic. The author shows the artificial formation of national-ethnic composition of the USSR and forcing international convergence to create a «single Soviet people». The author also finds out that Ukrainians were the dominant nation almost throughout the USSR in the outlined period. The number of Ukrainian grew exclusively by natural population growth, while the number of representatives of the Russian nation increased as a result of

internal republican migration. The article brings the idea that Ukraine was one of the centers of accumulation of immigration flows in the Soviet Union, and because of this fact the multicultural Ukrainian SSR society, which constituted basically of the Ukrainians, gradually turned into bi-national, where Ukrainian majority coexisted along with continuously growing Russian minority. The main task of migration, which was run by the Soviet government was the assimilation, denationalization and the russification of the Ukrainian people which was hidden by slogans of rapprochement of nations.

Key words: demography, titular nation, Ukrainians, migration, assimilation.

УДК 94(477.7)«198/199»

Володимир Михайлов

ОСЕРЕДКИ ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980-Х – 1991 РР.

У статті на основі документів державних архівів та матеріалів періодичних видань України, розглядається проблематика діяльності неформальних громадських організацій з ліквідації «білих плям» національної історії. Розкрито процес становлення та функціонування історико-просвітницького товариства «Меморіал» в Південній Україні у другій половині 1980-х – 1991 рр.. Визначено внесок товариства «Меморіал» у формуванні українського демократичного руху напередодні розпаду СРСР і утворення незалежної України.

Ключові слова: неформальний рух; товариство «Меморіал»; історико-просвітницька діяльність; процес реабілітації; Південна Україна.

Відновлення та збереження історичної пам'яті народу є головною складовою формування національної ідентичності. Відродження національної історії створює відчуття гідності, єдності і спорідненості серед громадян. Лібералізація суспільно-політичного життя в УРСР у другій половині 80-х рр. ХХ ст. спричинила появу цілою низки неформальних громадських груп антикомуністичної спрямованості. Серед неурядових об'єднань, що стояли в авангарді національного відродження України безумовно виділяється історико-просвітницьке товариство «Меморіал».

Культурне відродження та створення української державності не можливе без формування національної свідомості та повернення історичної пам'яті народу. Суть процесу відновлення історичної пам'яті полягала у поверненні забутих імен, розкритті для вивчення раніше заборонених тем та розгортанні широких дискусій навколо історичних проблем. Процес ліквідації «білих плям» національної історії швидко набуває суспільно-політичного змісту та використовується як засіб боротьби проти тоталітарного комуністичного режиму.

Діяльність всеукраїнського товариства «Меморіал» відображена у рамках досліджень національно-демократичного руху та неформальних громадських організацій у працях вітчизняних істориків О. Бойка [1], О. Горбачової [2], А. Камінського [3], К. Левчука [4] та ін. Проте, в сучасній українській історіографії спостерігається певний вакуум дослідження вказаної проблеми на регіональному рівні. Зокрема, діяльність осередків «Меморіалу» на Півдні України, залишається маловідомим явищем. На цьому тлі слід виділити монографію Ф. Турченка [5], присвячену неформальному, опозиційному руху в Запорізькій області.

Всебічний аналіз зазначеної проблеми дасть можливість розкрити причини та наслідки демократичної трансформації суспільства, з'ясувати внесок громадських організацій у становленні української державності, визначити регіональну специфіку національного відродження України.

Джерельна база статті складається з документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та державних архівів в Одеській і Херсонській областях; матеріалів радянської преси півдня України, а також самвидавних газет.

Метою статті є визначення форм і методів діяльності історико-просвітницького товариства «Меморіал» та з'ясування його ролі у процесах національно-культурного відродження на Півдні України наприкінці 1980-х – 1991 рр.

У процесі громадських дискусій початкового етапу перебудови з приводу ліквідації «білих плям» історії, визріла ідея створення історико-просвітницького товариства «Меморіал». Особливої актуальності ідея набула на межі 1987–1988 рр., коли активізувався процес реабілітації безпідставно репресованих.

Всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» відбулася 4 березня 1989 р. в Києві у республіканському Будинку кінематографістів. Її організаторами виступили Спілки письменників, художників, архітекторів, кінематографістів, театральних діячів України, газета «Літературна Україна» та інші організації. У конференції брали